

ского государственного университета / А. Д. Рева. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – 166 с.

27. **Свіренко Д. О.** Дніпропетровська Гідробіологічна станція та її науково-дослідча робота / Д. О. Свіренко // Вісн. Дніпропетр. Гідробіол. Станції. Т. I. / Під ред. проф. Д. О. Свіренка. – Д.: Друк. пам'яті «Перекопу», 1929. – С. 3–7.

28. **Свіренко Д. О.** Значення, завдання, план, програма та хід гідробіологічних досліджень порожистої частини р. Дніпра в зв'язку з побудуванням греблі Дніпрельстану / Д. О. Свіренко // Там само. Т. II / Під ред. проф. Д. О. Свіренка. – Д.: Дніпропетр. друк. шк. ФЗУ ім. Косарева, 1937. – С. 3–11.

29. Справка об организации института и развитии научных направлений [рукопис] // Б-ка НДІ біології Дніпропетр. нац. ун-ту ім. О. Гончара. – Д.: [б.в.], 1968. – 43 с.

30. **Съроватский П.** Рыболовство в районе Днепровских порогов / П. Съроватский, П. Гудимович // Труды Гос. ихт. опытн. станции. Т. III. – Херсон: Изд-во Гос. ихт. опытн. станции, 1927. – Вып. I. – 147 с.

31. **Федоненко О. В.** Видатні діячі гідробіологічної науки / О. В. Федоненко, Т. С. Шарамок // Вісн. Дніпропетр. уні-ту. Серія «Біологія. Екологія». – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту ім. О. Гончара, 2008. – Вип. 16. – Т. 2. – С. 172–177.

32. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України: - ф. 166, оп. 6, спр. 9116. Протокол комісії в справі заміщення директора Дніпропетровської гідробіологічної станції від 14/III-28 р.

33. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України: - ф. 166, оп. 9, спр. 1477. Звіт про науково-дослідчу діяльність Дніпропетровської гідробіологічної станції за 1929/30 б. р.

34. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. – Народний комісаріат освіти Української РСР. – ф. 166, оп. 6.

35. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України: – Народний комісаріат освіти Української РСР. – ф. 166, оп. 10.

36. **Яворницький Д. І.** Дніпрові пороги: Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом / Д. І. Яворницький. – Х.: Держ. вид-во України, 1928. – 70 с.

Надійшла до редакції 26.11.2013

УДК 94(477(06.011(502.752+502.742)«1950/1970»

А. В. Пагіря

Київський національний університету імені Тараса Шевченка

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА РОЗВИТОК ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УРСР У 1950-1970-Х РОКАХ

Досліджено участь української радянської інтелігенції та держави в організації заповідників на території УРСР у 1950-1970-х роках, а також боротьбу громадськості за охорону навколишнього середовища у межах заповідних зон.

Ключові слова: інтелігенція, заповідники, екологія, охорона природи, УРСР.

Исследованы участие украинской советской интеллигенции и государства в организации заповедников на территории УССР в 1950-1970-х годах, а также борьба общественности за охрану окружающей среды в пределах заповедных зон.

Ключевые слова: интеллигенция, заповедники, экология, охрана природы, УССР.

Investigated participation of Ukrainian Soviet intellectuals and the state in the organization reserves on the territory of the Ukrainian SSR in 1950-1970's, and combating community for environmental protection within the protected areas.

Keywords: intellectual, reserves, ecology, nature protection, USSR.

Заповідна справа – одна з найважливіших складових частин природоохоронних наук і природоохоронної діяльності. Вона відіграє важливу роль у розробці теоретичних засад та практичному вирішенні проблем збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, підтримці екологічної рівноваги у природі, формуванні світоглядних орієнтирів людини та суспільства.

В історіографії проблема участі української радянської інтелігенції у заповідній справі в УРСР набула висвітлення у дослідженнях відомого природоохоронця В. Борейка [1-7], який уклав біографічно-бібліографічний словник-довідник діячів заповідної справи та охорони природи України в царський та радянський періоди та підготував історію заповідної справи в Україні. Ще в радянський час побачили світ публікації академіка І. Г. Підоплічка [10] та голови відділу заповідників Державного комітету по охороні природи при Кабінеті Міністрів УРСР О. К. Ющенка [15], дослідника В. І. Зарецького [9], присвячені природозаповідному фонду УРСР. Деякі аспекти історії природозаповідної справи в Україні представлені у дослідженнях О. А. Васюти, С. І. Васюти та Г. Філіпчука [8]. Однак на сьогодні відсутнє комплексне дослідження щодо впливу української радянської інтелігенції на державну політику у природозаповідній сфері у 1950-1970-х роках.

Мета написання даної статті полягає у тому, щоб на основі наявної історіографічної та джерельної бази, зокрема архівних документів з Центрального державного архіву вищих органів влади і управління в Україні, розглянути внесок інтелігенції у формуванні природозаповідної сфери в УРСР у 1950–1970-х рр.

У галузі заповідної справи радянська політика була екологонебезпечною і суперечливою. Починаючи з 1950-х років в СРСР мали місце періодичні погроми заповідників, які викликали невдоволення та пробуджували патріотизм в окремих груп населення, що ставали на захист заповідних територій. На 1951 рік на території України налічувалося 14 заповідників місцевого та 12 заповідників республіканського значення (Асканія-Нова, Середньо-Дніпровський, Канівський, Гористе, Софіївка, Устинівка, Тростянець, Хомутовський степ, Чорноморський, Азово-Сивашський, Михайлівська цілина, Стрілецький степ, Веселі Боковеньки). Завдяки першому і останньому керівникові Головного комітету по заповідникам при УРСР Леоніду Антоновичу Мартинюку керівництво УРСР прийняло декілька природоохоронних постанов. У березні 1950 року він провів перше засідання директорів заповідників республіки і разом з АН УРСР взяв участь в розробці документів з організації нових 11 лісових заповідників. Кожна перемога на «заповідному фронті» давалася з великими труднощами. В 1950 році Мартинюк писав у своїй доповідній керівництву: «...викликає тривогу зневажливе ставлення частини спеціалістів та навіть високоповажних осіб до заповідників і

до справи охорони природи загалом: «не потрібно ніякої цілини – все розпахати», «вирубати все», «нікому не потрібні заповідники» і т. д.» [6, с. 8].

Однак плідна діяльність Л. А. Мартинюка була перервана в серпні 1951 року підписаною Й. Сталіним як керівником Ради Міністрів СРСР постановою № 3192 «Про заповідники», в якій зазначалося, що у ряді районів безпідставно розрослась мережа державних заповідників по охороні природи, більшість з яких працює незадовільно і не виконує покладених на них завдань. «Багато заповідників, – підкреслювалось у постанові, – не мають наукової та культурної цінності і є зайвими. Площі ряду заповідників надмірно великі. В результаті чого розміщені на їх території ліси, корисні копалини, сільськогосподарські та водні угіддя належним чином не використовуються. Науково-дослідна робота у більшості державних заповідників ведеться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт досить часто носить надуманий та випадковий характер». Відповідно до цієї постанови Ради Міністрів союзних республік були зобов'язані закрити 88 заповідників, 19 з них в Україні [3, с. 128].

Україна таким чином «позбавилася» 33 тис. га заповідних територій. Як наслідок станом на 1958 р. в Україні було лише 8 заповідників, тобто 0,12 % від усієї території УРСР [16, арк. 1–4; 19, арк. 3]. Зокрема, в УРСР залишилися 3 заповідники загальносоюзного підпорядкування (Кримський, Чорноморський, Азово-Сивашський) та 6 республіканського значення, підпорядкованих АН УРСР, університетам, музеям, облвиконкомам (заповідники Асканія-Нова, «Стрілецький степ», «Хомутівський степ», Канівський біогеографічний, Тростянецький, Софіївський) [7, арк. 38].

Документи Ради Міністрів УРСР свідчать про те, що Л. Мартинюк чинив спротив як міг, бажаючи зберегти якщо не свій Головний комітет, то хоча б українські заповідники. На жаль, з цього нічого не вийшло. Подальша його доля невідома [6, с. 8].

Після ліквідації Головного комітету по заповідниках при Раді Міністрів УРСР загальне керівництво і нагляд за станом охорони природи, заповідної справи стала здійснювати Комісія по охороні природи АН УРСР, яку очолив академік І. Г. Підоплічко. Тяжкими були перші кроки комісії, однак вона чимало встигла зробити. Так, були збережені існуючі заповідники, які хотіли ліквідувати, наприклад Хомутовський степ, Кримський заповідник. За пропозицією І. Г. Підоплічка, Президент АН УРСР звернувся до керівництва з проханням створити Карпатський, Поліський, Карадагський заповідники і 120 пам'ятників природи. Саме він відстоював існування заповідної території Асканія-Нова [13, с. 12; 14, с. 108-109].

Іван Григорович Підоплічко – один із авторів проектів багатьох природоохоронних постанов і законів, у тому числі Закону «Про охорону природи Української РСР». Ще в 1957 р. на засіданнях Президії ЦК КПУ він неодноразово доводив необхідність прийняття Закону УРСР по охороні природи і організації Держкомприроди УРСР [7, с. 276].

В 1961 році, коли почалась друга хвиля закриття заповідників, І. Г. Підоплічко та декілька інших професорів-зоологів і ботаніків доводили завідувачому Ради Міністрів УРСР Н. Гречусі недоцільність скорочення мережі заповідників на Україні [7, с. 277].

Поступово на захист заповідників почала ставати і наукова природоохоронна спільнота. Зокрема, потрібно відзначити керівника комісії АН УРСР з дослідження заповідної цілини в Асканії-Нова Михайла Івановича Котова (1985-

1978). Він неодноразово порушував питання про створення заповідників в Карпатах, Поліссі, Кременецьких горах та в Провальському степу. М. І. Котов брав активну участь в роботі комісії АН УРСР по охороні природи, був одним із авторів Закону «Про охорону природи УРСР». У липні 1953 року він виступив на I-му республіканському з'їзді Українського товариства охорони природи (УТОП) з доповіддю на тему «Заповідники УРСР і завдання товариства у зв'язку з розгортанням в них науково-дослідницьких робіт», в якій наголошував на необхідності створення нових заповідників [18, с. 58–64].

21 лютого 1958 року Президія АН УРСР прийняла важливу постанову з подання І. Г. Підоплічка – «Про раціональну мережу заповідників в Українській РСР». Академія наук вийшла з клопотанням до українського керівництва створити такі заповідники: Карпатський (на основі центрального гірського лісового масиву в районі Чорногори з приєднанням до нього ряду філіалів, тобто ділянок у різних районах Карпат і Прикарпаття), Український лісостеповий (на базі відновлення колишніх заповідників лісостепової зони України, Канівського, Чорноліського, а також існуючого заповідника «Михайлівська цілина» в Сумській області), Український степовий (на основі існуючих заповідників «Асканія-Нова», «Хомутовський степ», «Кам'яна Могила», «Стрілецький степ», а також шляхом приєднання до них нових ділянок, що були раніше заповідниками (Карпівська цілина, Провальський степ)), Зокальський (на території центрального лісового масиву в Олевському та прилеглих районах Житомирської та Рівненської областей з філіалами у Волинській, Київській і Чернігівській областях), Карадагський. Крім того, було запропоновано створити Дунайські плавні, підпорядкувавши їх АН УРСР, відокремити Асканію-Нову від сільськогосподарського патрону. Для визначення меж і розмірів Українського поліського заповідника передбачено було створити спеціальну міжвідомчу комісію [19, с. 3–4].

Однак іншим листом від 20 січня 1959 року за підписом віце-президента АН УРСР М. Гулого Академія наук відмовлялась від керівництва заповідниками. Отримавши практично в один і той же час дві різні пропозиції, українське керівництво повернуло обидва проекти Академії на доопрацювання [15, с. 20]. Таким чином, спроба врятувати заповідники зірвалась.

Упродовж 1950-х рр. було скорочено службу державного нагляду за полюванням, чисельність працівників Главку мисливського господарства зменшено у 7 разів і передано до Міністерства лісового господарства. Кримський та Азово-Сивашський заповідники були реорганізовані у заповідно-мисливські господарства, а отже, вони перетворилися на місця полювання високопоставлених партійно-радянських чиновників [2, с. 3]. Ті ж заповідники, які не вдалося офіційно перетворити на «заповідно-мисливські господарства», все одно не могли вистояти під тиском високопоставлених мисливців та рибаків.

До кінця 1950-х років природні об'єкти поступово знов привертають до себе увагу. 3 червня 1958 року спільною постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по поліпшенню охорони природи Української РСР» від 3 червня 1958 року. В постанові говорилося: «Вважати, що охорона природи і відтворення природних багатств республіки, як важлива загальнодержавна справа, повинні стати предметом постійного піклування всіх партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, господарських, наукових, громадських організацій і всього населення» [10, с. 21]. Вже 29 січня 1960 року 76 парків стали заповідниками.

Відповідно до попередньої постанови 30 червня 1960 року Верховна Рада Української РСР затвердила перший комплексний закон «Про охорону природи

Української РСР». В законі заповідникам і пам'яткам природи було присвячено окремий розділ, що сприяло поліпшенню обліку і взяття під охорону цінних природних об'єктів.

Значне скорочення мережі заповідників, що відбулось в кінці 1951 року в колишньому СРСР, мало своє продовження. Рівно через 10 років заповідній справі було нанесено ще один потужний удар.

У «верхах» почала циркулювати ідея нового скорочення заповідників. На січневому 1961 року пленумі ЦК КПРС М. Хрущов заявив: «Дуже багато створюється скрізь заповідників... Заповідники повинні бути там, де необхідно зберігати цінні куточки природи, вести там дійсно наукові нагляди. Такі заповідники, що являють [собою] наукову і державну цінність, у нас, звичайно, є. Але значна частина теперішніх заповідників – це вигадана справа. Що станеться з лісами, якщо там не буде заповідників? – Нічого. Природу потрібно, звичайно, берегти, охороняти, але не шляхом створення заповідників з великим штатом обслуговуючих їх людей» [3, с. 149].

У результаті такого підходу в СРСР було закрито 16 заповідників, скорочено частину площі існуючих. Правда, на цей раз в Україні жодного заповідника повністю не закрили, але частину з них – Михайлівську цілину, Хомутовський степ, Стрілецький степ і Кам'яні могили – злили в один – Український степовий заповідник. Воднораз, в Асканії-Нова у 1962 році було розорано 6200 га заповідного степу [8, с. 175].

Нищення заповідників мало своє продовження: було нанесено удар по єдиному на той час всесоюзному природоохоронному утворенню – комісії по охороні природи при АН УРСР, що чимало зробила для порятунку заповідників. Спочатку її передали в Держплан СРСР, потім, за пропозицією Держплану – рішення Президії Ради Міністрів СРСР під керівництвом Хрущова – 2 жовтня 1963 року її діяльність була припинена [4, с. 151].

На 1964 рік заповідна справа в УРСР була найбільш занедбаною за всю історію радянської влади на Україні – всього 0,02 території республіки займали заповідники, і всі вони були розташовані в степовій зоні. В той же час були відсутні заповідники в лісостеповій, поліській та гірській географічних зонах. З 15 союзних республік УРСР займала 13-тє місце, залишивши за собою Литву і Молдову (в останньої взагалі не було заповідників). На спроби ж комісії по охороні природи АН УРСР знайти в 1963 році місця для нових заповідних об'єктів влада відповідала відмовою начебто через відсутність таких наділів [22, арк. 42].

З огляду на це АН УРСР та Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи внесли пропозицію: створити п'ять нових заповідників, серед них – Поліський, Карпатський, Дунайський та Канівський [22, арк. 2, 3].

10 червня 1967 року в Україні нарешті після 10-річного обговорення пропозиції в ЦК КПУ завдяки втручання Академії (підготовлена Підоплічко) був створений позавідомчий природоохоронний орган – Державний комітет по охороні природи при Кабінеті Міністрів УРСР. Він отримав вкрай обмежені та контрольовані повноваження, і жоден заповідник не був йому підконтрольний.

13 березня 1969 року Рада УТОПу постановила зобов'язати президію товариства разом з АН УРСР і Державним комітетом Ради Міністрів УРСР по охороні природи розробити і подати до Ради Міністрів УРСР пропозиції щодо розширення мережі державних заповідників, а також просити державну комісію прискорити і завершити організаційну роботу з виділення території під новостворені заповідники й укомплектувати їх штатами. Рада УТОПу також зобов'язала всі

обласні відділення товариства створити секції з охорони природи і посилення роботи з виявлення і взяття під охорону об'єктів природи, які відповідно до закону повинні охоронятися державою як пам'ятки природи [20, арк. 131–132].

У 1970 році за ініціативи І. Г. Підоплічка АН УРСР порушила питання про створення ще 25 заповідників. Як тільки Підоплічко склав повноваження голови комісії по охороні природи – враз Академія втратила зацікавленість як в охороні природи, так і в заповідній справі. Загалом потрібно відзначити, що після його смерті в Україні не було вченого такого рівня, який би міг підняти так високо проблему охорони природи. Однак він не був єдиним, кого турбувала екологія країни та її заповідна справа.

Яскравим захисником заповідної справи був академік і віце-президент (1948–1952) АН УРСР Петро Степанович Погребняк (1900–1976). Ще в 1946 році разом із Головним комітетом по заповідній справі при Раді Міністрів УРСР він розробляв проект створення десятки лісових заповідників (які, однак, так і не вдалось відкрити), проектував заповідник «Чорний ліс» в Кіровоградській області. У січні 1951 року, коли в керівництві обговорювалось питання скорочення мережі заповідників, П. С. Погребняк виступив з різкою критикою постановки питання. Таку ж позицію він займав і в лютому 1961 року, коли в Раді Міністрів УРСР знову постало питання скорочення заповідників. До його думки прислуховувались у вищих ешелонах влади, однак під натиском союзної Ради Міністрів це сталося [6, с. 33].

У 1970-х рр. до питань розвитку заповідників України знову повернулися на державному рівні. Так у 1972 році була введена система класифікації заповідних об'єктів і територій, що охороняються державою. Класифікаційна система на той час складалась з п'яти категорій – заповідників, заказників, природних парків, пам'ятників природи, парків-пам'ятників садово-паркового мистецтва, при цьому не враховуючи ще багатьох не менш важливих категорій природоохоронних територій в Україні [9, с. 9–10; 23, арк. 16].

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 28 січня 1972 року «Про заходи по розширенню мережі державних заповідників і покращенню заповідної справи» протягом 1971–1975 рр. уряд створив Ялтинський державний гірсько-лісовий заповідник, Державний заповідник «Мис Мартьян», «Дунайські плавні» на правах філіалу були включені до складу Чорноморського державного заповідника, а Провальський степ – до складу Луганського державного заповідника [21, арк. 3].

Якщо до створення Державного комітету охорони природи УРСР нараховувалось лише 3 державні заповідники, то на кінець 1975 року – 9 з шістьма філіями у 12 областях. У 1976 році за площею заповідників Україна займала 11-те місце серед усіх республік колишнього СРСР, але водночас вона не мала на той час жодного природного парку [8, с. 183]. Створювалися охоронні зони навколо заповідника шириною до 1 км, в межах якої було дозволено господарську діяльність, яка б не призводила до змін натурального розвитку природних процесів на території [25, арк. 85].

Однак низьку ефективність процесів формування екологічної політики в Україні в цей період засвідчує історія розвитку перлини її заповідного фонду – «Асканія-Нова». Ще у травні 1976 році на адресу вищих партійних органів України надійшла доповідна записка «Про стан заповідного комплексу «Асканія-Нова», яку підписали президент АН УРСР академік Б. Є. Патон та голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР по охороні природи Б. І. Вольтовський. У ній підкреслювалось, що за роки радянської влади заповідник «Асканія-Нова» фак-

тично перетворився на Український науково-дослідний інститут (УкрНДІ) тваринництва степових районів, причому структура цього закладу стала настільки складною, що окремі її частини вступили між собою в серйозні протиріччя, що призводили до зміни екологічних умов, видового складу заповідної флори. Відтак Б. Є. Патон і Б. І. Вольтовський звернулись до ЦК КПУ, наголошуючи на актуальності проблем охорони природи та необхідності виділити з УкрНДІ заповідний комплекс у складі цілинного степу, підпорядкувавши їх АН УРСР [11, с. 48]. А проте партійно-радянська тоталітарна система практично ніяк не відреагувала на стурбованість Академії наук і галузевого комітету з приводу подальшого розвитку заповідної флори у південних степах.

23 січня 1973 року президент АН УРСР академік Б. Є. Патон надіслав лист на адресу заступника голови РМ УРСР П. Т. Тронька, в якому вказував на проблему розташування поблизу дендрологічного заповідника «Софіївка» у м. Умані військової частини, в складах якої знаходилися різні паливно-мастильні матеріали, відходи нафтопродуктів яких негативно впливали на рослинність парку, що призводило до знищення навколишньої флори. Вирішення проблеми він вбачав в упорядкуванні території заповідника шляхом переміщення складів поза його межі [24, арк. 74].

Дещо успішніше, ніж заповідники та національні парки, зростала мережа заказників і пам'ятників природи республіканського значення. 3 серпня 1978 році було створено ще 16 республіканських заказників на площі 10,3 тис. га. В лютому 1980 року уряд затвердив ще 35 нових заказників республіканського значення, серед них – Білосарайська коса, що в 1930-х роках була заповідником [12, с. 219].

У довідці щодо перспективного плану розвитку заповідної справи УРСР на 1975-1990 роках, передбачалося, що у 1976–1980 роках буде організовано 9 нових заповідників, загальна ж їх кількість зросте до 19 із загальною площею – 199 тис. га. Зокрема, у цей період планувалося створити Холодноярський на Черкащині, Медоборський на Тернопільщині, Чорноліський на Кіровоградщині, Дністровський лиман і Савранський ліс на Одещині, Буковинський на Чернівеччині, Тарханкутський у Криму. [26, арк. 160–161]

Таким чином, розвиток природозаповідної справи в період 1950-1970-х років був прямо пов'язаний з діяльністю окремих осіб України. Вагому роль у вирішенні проблем створення заповідників відігравала інтелігенція – духовний провідник суспільства. Саме вони ставали на захист заповідних територій, доводячи недоцільність їхнього розгрому. За своє життя вони прагнули встигнути якнайбільше. Однак радянське керівництво та його господарська політика, заснована на споживацькому відношенні до природи, піддавало осудженню та моральному гонінню їхні поривання. Водночас варто відзначити, що якби не їхні прагнення захистити природу, то охорона природного середовища в УРСР перебувала б на маргінесі радянської політики.

Бібліографічні посилання

1. **Борейко В. Е.** Белые пятна истории природоохраны СССР, России, Украины / В. Е. Борейко. – К., 1996.
2. **Борейко В.** Від Сталіна до Хрущова / В. Борейко, В. Гамма // Зелений світ. – 1993. – № 6.
3. **Борейко В. Е.** История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. – 2-е изд., доп. – К., 1995.
4. **Борейко В. Е.** История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. – 3-е

изд. доп. – К., 2002.

5. **Борейко В. Е.** История охраны природы Украины (X век – 1980г.) / В. Е. Борейко. – К., 2001.

6. **Борейко В. Е.** Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, Царской России и СССР (1860–1960) / Киев. эколого-культур. центр охраны дикой природы СоЭС / В. Е. Борейко. – К., 1995.

7. **Борейко В. Е.** Словарь деятелей охраны природы / В. Е. Борейко – 2-е изд. доп. – К., 2001.

8. **Васюта О. А.** Екологія і політика. У 2-х томах. Т. 1. / О. А. Васюта, С. І. Васюта, Г. Г. Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998.

9. **Зарецкий В. И.** Территориальные аспекты охраны окружающей среды / В. И. Зарецкий. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1985.

10. **Підоплічко І. Г.** Заповідні скарби / І. Г. Підоплічко, О. К. Ющенко. – К., 1976.

11. Природоохоронні території Української РСР. – К.: Урожай, 1983.

12. Природно-заповідний фонд Української РСР. – К.: Урожай, 1986.

13. Справочник по заповедному делу. – К.: Урожай, 1988.

14. Экология и власть. 1917–1990: Документы / В. И. Пономарева [и др]. – М., 1999.

15. **Ющенко О. К.** Заповідники УРСР / О. К. Ющенко. – К., 1985.

16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – ф. 4698, оп. 1, спр. 23.

17. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 33.

18. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 34. 19

19. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 68.

20. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 286.

21. Там само. – Ф. 4698, оп. 1, спр. 408.

22. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 115.

23. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 223.

24. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 253.

25. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 264.

26. Там само. – Ф. 4778, оп. 1, спр. 342.

Надійшла до редколегії 2.12.2013

УДК 355.2; 930.85

В. В. Машталір

Генеральний штаб Збройних Сил України (м. Київ)

**«МИСТЕЦЬКИЙ АРСЕНАЛ» –
НАЦІОНАЛЬНИЙ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ
ТА МУЗЕЙНИЙ КОМПЛЕКС**

Розглянуто питання використання пам'ятки військово-промислової архітектури XVIII століття для створення постійних експозицій, тимчасових виставкових